

Exilul literar românesc. Dileme și traume identitare

Prof. univ. dr. Iulian Boldea

Universitatea „Petru Maior”, Tîrgu-Mureș

Abstract: *Integration and alienation, identity and rupture, are some of the determinant peculiarities of literature of the exile, which is legitimized by assuming an identity both originating and intentional uprooting, by transgression of ethnic boundaries. This paper discusses the implications created by the construction of a public identity focused on political protest and the achievement of critic authority in the case of Romanian anticommunist writers Monica Lovinescu and Virgil Ierunca, notorious exiled intellectuals and editors at Radio Free Europe, the most influential voices for the Romanian intellectuals.*

Key-words: *Exile, Criticism, Literature, Protest, Anti-communism*

Etică și confesiune

Obligația morală a criticii și istoriei literare actuale e reprezentată, tot mai acut, de necesitatea reconsiderării (adică a considerării la justa valoare) a contribuției scriitorilor români ai exilului. Aceștia fac parte, fără nici o îndoială, din circuitul de valori al spiritualității românești. Ei sunt produsul matricei spirituale mioritice, pe care au purtat-o în sinele lor cel mai adânc, oriunde au fost siliți să se oprească, cu voie, sau, mai ales, fără de voie, în peregrinările lor. De aceea, literatura română nu poate fi întreagă fără operele lor, în care realitățile autohtone transpar cu insistența pătimașă a unor obsesii. Fără mărturia lor tulburătoare. Căci, în fapt, operele scriitorilor din exil s-au constituit, toate, în mărturii autentice despre o epocă malefică și absurdă, în mecanismele sale implacabile, aceea a comunismului. Monica Lovinescu face parte dintre puținii intelectuali români care nu au demisionat de la rigorele adevărului, de la exigențele morale pe care le impune și presupune actul scrisului. Cărțile sale pornesc de la premisa, cât se poate de limpede, că scrisul e povară și clipă de grație, predestinare și blestem, și, mai cu seamă, că ele sunt rezultatul ideii de etică literară.

Monica Lovinescu însăși își subintitulează *Undele scurte - Jurnal indirect*, semn al conștiinței implicării subiective, al intensei participări la cele scrise. *Mărturia* și *mărturisirea* girează în egală măsură vocația estetică a autoarei, după cum luciditatea și inconfortul reconsiderării reprezintă

pragul necesarului și deliberatului sacrificiu interior pe care se bazează efortul axiologic al Monicăi Lovinescu. Acest jurnal indirect constituie, de fapt, o altă față a interpretării literaturii române postbelice, interpretare eliberată de orice constrângeri, epurată de dogmatism, neoficială și neinstituționalizată, dar cu atât mai credibilă. Un revers al medaliei și un recurs la sinceritate, o alternativă la critica, mai mult sau mai puțin dirijată, din țară. "Literatură trăită" – am putea denumi paginile adunate sub titlul *Unde scurte*, pagini ce concentrează în substanța lor momente de cumpănă și de revelație, de sarcasm polemic ori de admirație febrilă, și care nu sunt niciodată reci, distante, dezimplicate. În timp ce, la adăpostul unei deliberate iluzii, hrănindu-și vanitățile mărunte, mulți critici literari din țară au girat, cu mai multă sau mai reținută docilitate, farsa tragicomică a comunismului, legitimând-o, direct sau indirect, Monica Lovinescu, alături de Virgil Ierunca și de alți intelectuali români din exil, a privit, din exterior dar fără detașare impersonală, o realitate agonică, o literatură fals idilistă, dogmatică, născută – cu nu puține și notabile exemple, desigur - din "directive" și "circulare", o literatură controlată cu draconică strictețe de autorități.

De altminteri, paginile din *Unde scurte* nu sunt altceva decât un subtil, un sensibil seismograf al vieții literare românești de după război, autoarea înregistrând, cu speranță și neliniște, semnele firave ale dezghețului din anii 65 –70, reinstaurarea dogmatismului de după 1970, decupând profiluri de scriitori, acuzând metamorfoze suspecte, demisii morale subite, strategii cameleonice de cea mai joasă extracție. Amărăciunea, deziluzia Monicăi Lovinescu se amplifică ori de câte ori teroarea îi împinge pe scriitori la gesturi de lașitate, la o schimbare la față mai mult sau mai puțin silnică, la trădare: "Durerea unor scriitori deziși de ei înșiși și care azi se străduiesc zadarnic să revină la literatură blestemați de cuvântul de ieri, pocit, și care se răzbună, durerea aceasta trebuie să fie reală. Dar și blestemul e fără leac. Pot ei, acești foști scriitori, să se apere sau să-i pună pe alții să-i apere. Pot să afirme, sus și tare, ca, de pildă, mai demult un Paul Georgescu, că n-a existat un hiatus, un abis – titlurile sunt în fața noastră și așteaptă să fie numărate. Iar la numărătoare se dovedesc a fi, cu indulgență, patru, cinci. Cu patru-cinci titluri poți acoperi și justifica douăzeci de ani de viață literară?". Interogațiile Monicăi Lovinescu sunt întrebări pe care ar trebui să și le pună orice intelectual onest, orice scriitor neafiliat servil dogmei, neaflat la cheremul doctrinei. Iar răspunsurile pe care le află sunt, pe cât de tranșante, de incomode, pe atât de juste. Dispoziția polemică, nervul satiric, dinamica sarcasmului și a ironiei sunt

mărcile distinctive ale discursului critic al Monicăi Lovinescu, articulat înainte de toate în funcție de o retorică a adevărului, oricât de greu de acceptat ar putea fi acesta.

O idee centrală susține, ca o cheie de boltă, demersul autoarei: aceea a situației paradoxale în care se găsește scriitorul român, aflat, de cele mai multe ori, nu în avangarda negației comunismului, ci în cohorta aderenților, în rândul oportuniștilor convertiți la dogmatism dacă nu din convingere, atunci din interes. *Intelighenția* românească a fost contradictorie, aberantă în mișcări în multe din manifestările ei, indecisă în opțiuni, servilă și aservită dogmelor, cu rare, dar cu atât mai semnificative excepții. De aceea, cum scrie Monica Lovinescu, “pentru a pătrunde din nou în literatură, după zodia realismului socialist care o anulase, se cere un inevitabil popas pe pragul etic (...). Literatura va răspunde întotdeauna de ale ei pe limba-i proprie. Dar mai întâi trebuie să reînvățăm a vorbi. Și vorbirea aceasta cuprinde întreaga condiție a omului strivită de vremurile sub care am stat. Și mai stăm încă”.

Judecățile Monicăi Lovinescu pot părea poate prea severe sau excesive. Ele ne scot, e adevărat, din ritualicele și comodele ierarhii învățate pe dinafară. Ele reconsideră scriitori, redimensionează opere, aruncă o lumină pe cât de justă pe atât de nemiloasă asupra unei întregi epoci literare. Sunt pagini ce alungă demonii, care exorcizează spaimile cuibărite în noi, pagini obsedante și obsesive, care absorb, o dată cu irealitatea literaturii, și demnitatea actului de a scrie. Exasperarea de care se lasă cuprinsă, uneori, autoarea atinge maximum de intensitate, o halucinantă intensitate atunci când, de pildă, se face referire la victimele stalinismului: “În uitarea astfel coborâtă peste trecut, morții mor a doua oară. Nu li se dă nume sau statut de victimă decât atunci când se hotărăște de sus. Și, fiind aleși de sus, nu poate fi vorba decât de morți cu carnet de partid. Ceilalți, care n-au avut legat de ființa lor firul roșu al supunerii comuniste, putrezesc mai departe în uitare (...). România nu mai are morți. Cimitirele reale sunt acoperite de giulgiul tăcerii. Fiecare a murit de două ori, o dată în celula de închisoare sau pe pământul umed de la canal, a doua oară în amintirea care i se refuză. Cât despre supraviețuitori, ei se pot întoarce, dacă acceptă aceeași lege a uitării: pocăiți de inocența lor, muți asupra trecutului, punându-se pe ei înșiși între aceleași paranteze ale camuflării”. Recursul la luciditate, persiflarea poncifelor de orice fel, reducerea la neant a ilogicului – sunt tot atâtea motive să considerăm obsesia Monicăi Lovinescu – literatura română – una benefică, în care implicarea și detașarea se află într-un echilibru semnificativ. Între rigoare morală și

intransigență a esteticului, Monica Lovinescu a reprezentat și reprezintă una dintre cele mai autorizate și mai autentic angajate voci ale culturii române contemporane.

Foarte relevant este "patriotismul indirect" pe care îl ilustrează Monica Lovinescu și Virgil Ierunca, prin intermediul paginilor lor, în care patosul acuzator se îmbină cu o limpede și fermă conștiință morală. Ceea ce frapează, poate, cu îndoită forță în al cincilea volum al *Jurnalului* (1996-1997) Monicăi Lovinescu, apărut la Editura Humanitas în 2005 e, înainte de toate, discernământul moral de o precizie ireproșabilă, dublat de intransigența judecăților, nu o dată severe, intolerante, mai întâi cu sine și apoi cu ceilalți. Dincolo de tribulațiile cotidianului, cu gesturi ce par mecanice, repetitive, dar care fac, totuși, parte dintr-un ritual existențial pus cu obstinație în serviciul legitimării ființei prin cultură, prin cuvântul scris și printr-o etică a valorii inconturnabilă, *Jurnalul* e o probă a nevoii autoarei de regăsire, prin intermediul verbului evocator, a propriei identități, sfâșiata între două spații de cultură, de trăire și de simțire, desemnate cu patos afectiv reținut și cu luciditate. Bucureștiul regăsit după o absență îndelungată e resimțit cu perfect aplomb etic, refuzându-se orice refugiu în vreo mitologie a trecutului: „Pașii mei tineri au rămas pierduți undeva între bulevardul Elisabeta, strada Wilson, liceu și Universitate; geografia de azi a unui București parcurs doar în graba mașinii îmi este iremediabil străină. Poate doar dacă aș fi avut de transformat apartamentul din bulevardul Elisabeta într-o casă memorială mi-aș fi reînfrădăcinat și «împroprietărit» memoria. Digresiunea asta sentimentaloidă mi-am îngăduit-o când am rămas singură cu mine (...). Și nu suntem, de fapt, acei combatanți care nu prea mai știu ce să facă după ce au câștigat un război – și ce război! – pierzând, însă, tot atât de neașteptat, pacea?”.

Destinul tragic al mamei (Ecaterina Bălăceanu) ocupă un spațiu privilegiat și semnificativ în aceste pagini; documentele securității, la care Monica Lovinescu are acum acces, transcriu o dramă a unei libertăți confiscate, torturile și chinurile la care a fost supusă Ecaterina Bălăceanu pentru vina de a avea un copil exilat. Frazele diaristei sunt pregnante și exacte, lipsite de stridențe retorice sau afective, dar cu atât mai drastice: „Îmi este intolerabil s-o regândesc pe mama supravegheată și comentată de «ei». Toți termenii de care se slujesc în rapoarte nu sunt doar troglodiți, prostia lor este agresivă, orice cuvânt spus, orice gest făcut de o ființă ca mama nu poate să nu li se pară, cum zic ei, «necorespunzător». Peste limba de lemn a partidului se suprapune limba de silă a Securității. De această «greață» nu m-aș putea dezbara decât scriind «Trece tramvaiul»:

supravegherea aceasta fără sens întreruptă doar atunci când trecea tramvaiul și nu mai puteau înregistra nimic altceva decât uruitul vagonului pe șine, arestarea, ancheta, procesul, boala neîngrijită, șantajul, moartea. Nu îndrăznesc însă să transcriu ce e în mine. Ce-a fost cu ea. Și azi e ca o boală”. Sentimentul de vinovăție pe care memoria abisală a diaristei îl adăpostește e înregistrat cu aceeași luciditate tranșantă, din care orice umbră de idealizare de sine e absentă. Orice compromis. Orice autoiluzionare. Ultragiul și culpabilitatea sunt cele două sentimente dominante pe care le încearcă Monica Lovinescu la lectura proceselor-verbale de urmărire a mamei sale, documente ale terorii, scenarii contrase ale unui Timp malefic, în care conștiințele umane erau reduse la neantul dogmatismului, desființate sau îndoctrinate cu premeditare: „Îi vorbesc (lui Stelian Tănase, n. m. I. B.) de impresia de pângărire pe care mi-o produc astfel de documente, dar, chiar în momentul în care mă motivez pentru exterior, îmi dau seama că e și altceva mai profund și care ține de lășitatea mea: mi-e frică să mă apropiu de acele străfunduri unde zace culpabilitatea față de mama. Evident, obiectiv, nu sunt culpabilă. De aici am făcut imposibilul s-o smulg din ghearele lor. Dacă m-aș fi întors să mă predau în locul ei, ar fi suferit și mai rău, singura ei consolare (a tot repetat-o codeținutelor) fiind să mă știe la adăpost. Și singura grijă: să nu ajungă Securitatea până la mine și să mă șantajeze. De unde și mesajele trimise din închisoare: să continuăm pe drumul nostru, să nu ne lăsăm momiți cu promisiuni privind soarta ei etc., etc. Vinovăția mea e de alt ordin. Că n-am avut viziune istorică și am plecat fără a realiza că e pentru totdeauna. Că n-am rămas alături de ea să suferim și să murim împreună. Că am pus-o în contact cu Caraion. Complexul meu e confuz, nu se lasă redus la cuvinte (...). Mama în închisoare a țipat la securistul care-i oferea sănătatea și libertatea în schimbul unei scrisori către mine îndemnându-mă să devin agenta lor. În acel moment pe mine m-a născut a doua oară, iar pe ea s-a condamnat la moarte”. Monica Lovinescu e perfect conștientă de inadecvarea dintre instrumentele analizei conceptuale, ale logicii diurne și spațiul acesta afectiv turbionar, în care stări afective de o deconcertantă profunzime (complexe indefinibile, trecutul ororii, prezentul vinovăției etc.) reprezintă tot atâtea răni de nevindecă, tot atâtea traume intolerabile: „Cum să te instalezi cu bisturiul analizei în astfel de zone tulburi, gâlgâind și de puroiul vinovăției resimțite subiectiv, și de sângele nevinovăției reale? Știu totuși că va trebui s-o fac și că amânarea aceasta neistovită n-are nicio scuză”.

Evident, paginile *Jurnalului*, atât de dense, atât de substanțiale ca materie biografică și evenimentială, ne oferă un prim nivel al percepției, de ordinul fenomenalității, al aparentului și cotidianității, în care gesturi, întâmplări, scene, figuri, unele pitorești, altele odioase, unele transcrise în peniță afectivă sau elogioasă, altele repudiate cu tranșanță sunt strânse laolaltă în pasta unui prezent dinamic, înregistrat cu o freneză a detaliului ce asumă, sub specia autenticității autobiografice, și anecdoticul sau faptul banal și gestul sau cuvântul revelator: „Telefon astă-seară de la Gabriel ajuns la Paris (...). Gabriela mă anunță că-mi va telefona zi de zi. Mă cheamă Al. Călinescu și Matei Călinescu (...). În *Apostrof* (nr. 9/1996) o scrisoare a lui Negoșescu către mine din 1947, de care îmi aduc aminte ca prin ceață. E de fapt, mai mult o «declarație de dragoste» pentru Georges (...). Tot din arhiva lui Nego, în *Vatra* (8/ 1996), ciorna unui articol al său despre prima întrevvedere cu E. Lovinescu. Frumos, exaltat și inedit (...). Hurezeanu, în urgentă și detaliată convorbire din Germania (...) Spre seară, telefon de la Niki: PAC-ul nu a atins limita de intrare în Parlament. Niki e sobru și nu i se simte în voce din inevitabila și grava amărăciune”. Una dintre obsesiile *Jurnalului* e, firesc, cumva, tema memoriei și, legată indisolubil de ea, cea a identității. România este, notează diarista, „nu doar aritmică, ci și uitucă. Chiar dacă am fi V. și cu mine în stare să alcătuim «sinteze», numai de memorie istorică nu are nevoie o populație doritoare, dimpotrivă, de o amnezie cât mai prelungită. Văzând cum nu se preocupă nimeni de ce-a mai rămas ca memorie în exil (arhive, biblioteci, supraviețuitori), mă mir mai puțin de numărul mic al studiilor despre exilul din 1848. Trebuie să fie probabil o vocație națională: preferăm legenda, confruntării ei cu adevărul istoric, cu cercetarea surselor”. Sau, într-o altă pagină, câteva rânduri revelatoare pentru condiția neamului românesc, care și-a făcut, în chip paradoxal, din amnezie un instrument de legitimare identitară: „Se tot întreabă de ce evreii au memorie și noi nu. Îi răspund că evreii au supraviețuit aducându-și aminte, iar românii, uitând. (Pata albă a absenței noastre timp de vreun mileniu de pe hărți din ce altceva s-a născut dacă nu din uităciune?)”. Multe dintre evenimentele politice care se petreceau în România acelei epoci (victoria Alianței și a lui Emil Constantinescu în alegeri, eșecul lui Nicolae Manolescu la prezidențiale, însoțite de trădările și lașitățile unora, de tenacitatea altora etc.) sunt transcrise pe larg, cu detalii revelatoare, ce transformă paginile de jurnal în document psihologic, adâncind caracterul său de depoziție morală asupra prezentului, concomitent cu încercarea de resuscitare a unui trecut revolut. Pasionante sunt și însemnările, polemice, atente, riguroase,

neconvenționale, despre cărți, scriitori, evenimente culturale, care transformă *Jurnalul* Monicăi Lovinescu într-un adevărat festin al intelectului. *Pragul etic* pe care îl impun aceste pagini de jurnal se întâlnește, pe parcursul multor însemnări, cu pasiunea, obsedant reiterată, a *adevărului* și a *mărturiei* netrucate, expusă în regimul lucidității depline și tutelare. Confesiunea se încarcă, astfel, de reverberațiile etice ale pactului legitim cu memoria, cu neuitarea, condiție a libertății interioare și a identității cu sine a ființei.

Retorica depoziției

Autorul volumelor *Românește* și *Subiect și predicat* s-a impus ca un “martor” inclement, de autentică intransigență etică, care s-a încăpățânat să-și facă publică “depoziția”, transformându-și *enunțurile* în *denunțuri* ce dezvăluie jocul mistificator și malefic al imposturii, reducând-o la neantul său originară. În cazul lui Virgil Ierunca, mărturia girează un destin iar patosul rechizitoriului își află explicațiile și resorturile în “contextul” ce a generat aceste pagini, circumstanțe în care absurdul se substituise normalității, era, cu alte vorbe, legitimat de un regim totalitar ce-și aruncase umbra demonică asupra culturii românești. Dacă tonalitatea pamfletară se substituie nu o dată polemicii de idei, cum mărturisește chiar Virgil Ierunca, aceasta se întâmplă deoarece “nu de idei duceau lipsă scriitorii și cărturarii noștri care au ales colaborarea fără nuanțe cu inchiizitorii culturii și spiritualității românești, ci de o minimă demnitate. În plus, aservindu-și conștiința, ei au ales Academia, în aceeași vreme în care mulți dintre colegii lor preferaseră Temnița”. Sentimentul exilului, ce-și extrage energiile purificatoare nu atât din osânda dezrădăcinării pur geografice, cât din ruperea tragică a ființei de spațiul său matricial spiritual, e starea afectivă ce domină aceste pagini. Starea de alertă a eseistului, starea lui de grație, *normalitatea* sa – își află în nostalgie, în dorul de peisajul și sufletul românesc, un hotărât accent compensativ. Echilibrul interior al eseurilor și articolelor critice, al simplelor notații, chiar, ale lui Virgil Ierunca se află aici, în spațiul acesta greu de determinat, dificil de precizat, aflat la limita dintre sarcasm și dor, dintre ocară și mângâiere. Exilul este astfel o cruce răscolitoare de întoarceri, o “cruce de dor”, e o stare a ființei care leagă, într-o mult mai mare măsură individul de spațiul care l-a născut și de care – cu voie sau fără voie – s-a desprins. *Exilul* favorizează privilegiul întoarcerilor – în timp și spațiu. Exilul a reprezentat, pentru Virgil Ierunca, revoltă și jertfă, un semn al destinului și o pecete tragică a unui rigorism

moral intransigent, împins până la – beneficele – sale limite ultime. Patetic și acuzator, confesiv fără a cădea în anecdoticul autobiografiei, reflexiv fără a exila metafora din propriul discurs, Virgil Ierunca și-a asumat, de-a lungul multor ani, povara unei neclintite ținute etice, exemplaritatea unei confruntări cu demonii interiori și exteriori, dintr-o clară nevoie a mărturisirii, a depoziției. Nu există pagină a lui Virgil Ierunca sau enunț al său care să nu depună, într-un fel sau altul, mărturie: fie despre convulsiile interioare ale eului exilat, fie despre anomia Istoriei, despre legile aberante ale unui timp demonizat.

Tocmai de aceea, paginile sale, acuzatoare și patetice, răscolitoare și pătimășe, au alura unei recuperări cathartice, a unei purificări prin focul verbului. Nimic mai străin firii morale a lui Virgil Ierunca decât duplicitatea sau chiar neutralitatea atitudinii. Primul impuls al scriitorului e de a riposta; nevoia de replică, regimul urgenței sunt instanțele ce prezidează scriitura. Inspirația e produsul indignării: scrisul transcrie, astfel, mai degrabă exasperările eseistului. Revolta devine în acest fel exemplară, experiența expresiei se transformă, cu o fervoare extremă, într-o operațiune de izgonire a demonilor. Desigur, nu puține dintre aserțiunile lui Virgil Ierunca sunt în măsură de a șoca spiritele, zguduind ierarhii prestabilite sau stabilite fără discernământ în virtutea unei inerții molcome. Așa se întâmplă cu pamfletele lui Virgil Ierunca (*Suflete moarte și suflete captive, Un optimist: Răspuns lui George Călinescu, Tudor Arghezi: un gădilici de Curte Veche, Schimbarea la față a lui Tudor Vianu, Mihai Beniuc la avangarda poliției, Geo Bogza sau despre conștiința decorativă* etc.), pamflete cu care verbul acid și metafora corozivă a unui exilat a întâmpinat metamorfozele – unele previzibile, altele subite și inexplicabile – ale unor scriitori rămași în țară, ce au preferat să se instituționalizeze aservindu-se, decât să-și asume demnitatea ținutei morale, ce le-ar fi dat girul responsabilității etice și al verticalității.

De altminteri, în țesătura densă a acestor pagini cu alură pamfletară, născute din indignare și transformate în revolte, eseistul își dezvoltă, nu o dată, crezul său artistic, codul moral care îi modelează vocația creatoare și viața. Iată, spre pildă, un fragment edificator, în înțelesul etimologic și deplin al cuvântului: "Noi suntem dintre aceia care cred că poezia nu este și nu poate fi o simplă pritocire de «cuvinte potrivite». Că găteala vorbei e cu totul altceva decât povestea vorbei. Că povestea aceasta e gravă și că ea «angajează» toată ființa celui care-o slujește într-o «tinerețe fără bătrânețe», într-un permanent risc și într-o permanentă alegere. Când un poet se lasă purtat de vorbe, când faimoasa inițiativă a cuvântului nu este cum ar trebui

să fie – o inițiativă a ființei – ci doar expresia unei podobiri formale, sunt semne că poetul acela gospodărește îndoielnic propria lui vocație”. “Vocație”, “misiune”, “angajare”, “responsabilitate”, “mărturie” – sunt cuvinte cărora Virgil Ierunca le acordă accente patetice, lipsite însă de orice urmă de iluzionare, sunt cuvinte care se armonizează, până la identificare, cu conștiința sa exigentă, ce îi dictează o conduită etică de o incontestabilă fermitate. Tocmai de aceea, frivolitatea, aservirea, comerțul cu conștiințele umane, “schimbările la față” – sunt doar unele dintre tarele morale pe care le denunță, cu luciditate și tranșanță, Virgil Ierunca, scriitor ce nu s-a lepădat niciodată de sine, ce nu și-a prostituat conștiința în împrejurările pe care i le-a rezervat o istorie ieșită din matcă.

În eseurile critice ori în însemnările preponderent politice ale sale, stau față în față două ipostaze, două roluri pe care autorul și le asumă cu egală îndreptățire; moralistul și estetul se întregesc reciproc. Fără a-și uzurpa unul altuia teritoriile, dimpotrivă, ei conviețuiesc într-o perfectă armonie, aflându-și resursele și dinamismul în necesitatea mărturisirii, care unește, în aceste pagini, responsabilitatea și reculegerea în fața Frumosului, ardența ideii și suculența inefabilă a metaforei. Cu alte vorbe, Virgil Ierunca târăște metafizica la judecata concretului celui mai pur, după cum banalul, detaliul în aparență fără semnificație e ridicat adesea în ordinea transcendenței. Iată de ce aceste cărți sunt alcătuite din iluminări și sfâșieri lăuntrice, din avânturi și limite autoimpuse, din patos al interogației și voluptate epicureică a degustării esteticului. Se mai poate observa că Virgil Ierunca percepe cuvântul în dubla sa intenție și în dubla sa realizare; cuvântul mântuie prin crâmpieul de transcendent pe care îl pune în joc, pe care inevitabil îl conține, dar angajează, în egală măsură, ființa într-un joc aproape tragic, al limitelor și revoltei, al deschiderii și claustrării. Memoria exilului românesc se relevă a fi, mai ales prin cei doi reprezentanți exponențiali ai săi, Monica Lovinescu și Virgil Ierunca, un spațiu al literaturii, dicțiunii și trăirii în care trauma identitară se întretaie cu nevoia confesiunii, a depozității inclemente și necesare.

Bibliografie critică selectivă

- Alexandrescu, Sorin, *Identitate în ruptură. Mentalități românești postbelice*, Traduceri de: Mirela Adăscăliței, Sorin Alexandrescu și Șerban Anghelescu, Editura Univers, București, 2000
- Bârna, Nicolae, *Introducere într-o lume de hârtie*, Editura Albatros, col. Critică și istorie literară, București, 1998

- Behring, Eva, *Scriitori români din exil. 1945-1989. O perspectivă istorico-literară*, Traducere din limba germană de Tatiana Petrache și Lucia Nicolau, revăzută de Eva Behring și Roxana Sorescu, Editura Fundatiei Culturale Române, București, 2001
- Boldea, Iulian, *Scriitori români contemporani*, Editura Ardealul, Tg. Mureș, 2002
- Boldea, Iulian, *Vârstele criticii*, Editura Paralela 45, Pitești, 2005
- Buciu, Marian Victor, *Promptuar. Lecturi post-totalitare*, Editura Ramuri, Craiova, 2001
- Călinescu, George, *Istoria literaturii române de la origini până în prezent*, ed. a II-a, revăzută și adăugită, 1982
- Cărtărescu, Mircea, *Postmodernismul românesc*, Postfață de Paul Cornea, Editura Humanitas, București, 1999
- Cistelecan, Alexandru, *Diacritice*, Editura Aula, Brașov, 2005
- Codrescu, Andrei, *Disparația lui "Afară". Un manifest al evadării*, Traducere din engleză de Ruxandra Vasilescu, Prefață de Ioan Petru Culianu, Editura Univers, București, 1995
- Cordoș, Sanda, *În lumea nouă*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 2003
- Dicționarul Scriitorilor Români*, coordonatori Mircea Zăciu, Marian Papahagi, Aurel Sasu, vol. I, Editura Fundației Culturale Române, București, 1995
- Dicționarul Scriitorilor Români*, coordonatori Mircea Zăciu, Marian Papahagi, Aurel Sasu, vol. II, Editura Fundației Culturale Române, București, 1998
- Dicționarul Scriitorilor Români*, coordonatori Mircea Zăciu, Marian Papahagi, Aurel Sasu, vol. III, Editura Fundației Culturale Române, București, 2002
- Dobrescu, Caius, *Modernitatea ultimă*, Editura Univers, col. "Prima verba", București, 1998
- Dumitrescu, Vasile, C., *O istorie a exilului românesc (1944-1989) în eseuri, articole, scrisori, imagini etc.*, Selecția textelor, îngrijirea ediției, indice de nume, cuvânt introductiv Victor Frunză, Editura Victor Frunză, București, 1997
- Feifer, Florin, *Semnele lui Hermes. Memorialistica de călătorie (până la 1900) între real și imaginar*, Editura Minerva, București, 1993
- Florescu, Nicolae, *Întoarcerea proscrisilor: reevaluări critice ale literaturii exilului*, Editura „Jurnalul Literar”, col. "Critica", București, 1998
- Florescu, Nicolae, *Noi, cei din pădure. Reevaluări critice ale literaturii exilului*, Editura „Jurnalul literar”, București, 2000
- Glodeanu, Gheorghe, *Incursiuni în literatura diasporei și a disidenței*, Editura Libra, București, 1999
- Iliescu, Vasile, *Povestirile unui exilat la Munchen*, Editura Timișoara, Timișoara, 1994
- Literatura diasporei (Antologie comentată)*, alcătuită de Florea Firan, Constantin M. Popa, Editura Poesis, Craiova, 1994
- Manolescu, Nicolae, *Literatura română postbelică. Lista lui Manolescu, 1-2-3*, Editura Aula, Brașov, 2001
- Mihăieș, Mircea, *Cărțile crude. Jurnalul intim și sinuciderea*, Editura „Amarcord”, Timișoara, 1995
- Mușat, Carmen, *Perspective asupra romanului românesc postmodern și alte ficțiuni teoretice*, Editura Paralela 45, seria „Eseuri”, Pitești, 1998

- Negoîtescu, I., *Scriitori contemporani*, ediție îngrijită de Dan Damaschin, Editura Dacia, Cluj, 1994
- Nemoianu, Alexandru, *Cuvinte despre românii-americani (II)*, Editura Clusium, Cluj-Napoca, 1999
- Popa, Mircea, *Reîntoarcerea la Ithaca. Scriitori români din exil*, Editura Globus, București, an neprecizat
- Popescu, Titu, *Nimeni nu-i profet în țara lui, ci în exil!*, Editura Danubius, București, 2000
- Români în știința și cultura occidentală*, Academia româno-americană de științe și arte, vol. 13, Davis, 1992
- Sălcudeanu, Nicoleta, *Patria de hârtie. Eseu despre exil*, Editura Aula, Brașov, 2003
- Sorescu, Sorina, *Metacritice. Critica de tranziție*, Editura Aius, Craiova, 2008
- Stănescu, Gabriel, *Unde am fugit de acasă? Interogație asupra exilului. Articole. Polemici. Eseuri*, Criterion Publishing, Norcross, USA, 2001
- Ulici, Laurențiu, *Scriitori români din afara granițelor țării (Geografia exilului literar românesc)*, editor: Uniunea Scriitorilor prin Fundația Luceafărul, București, 1996
- Ungureanu, Cornel, *La vest de Eden. O introducere în literatura exilului*, Editura „Amarcord”, Timișoara, 1995
- Ungureanu, Cornel, *Mircea Eliade și literatura exilului*, Editura „Viitorul românesc”, București, 1995